

IAN KERSHAW

A pokolba és vissza

Európa
1914–1949

IAN KERSHAW

**A pokolba
és vissza**

**Európa
1914–1949**

KOSSUTH KIADÓ

A fordítás alapja:
Ian Kershaw: *To Hell and Back – Europe 1914–1949*
Original English language edition first published in 2015
by Penguin Books Ltd, London

Fordította:
DR. MOLNÁR GYÖRGY

Szerkesztette:
VÉRTESI LÁZÁR

A borítót tervezte:
KISS ÁRON

ISBN 978-963-544-034-4

Minden jog fenntartva

Text © Ian Kershaw 2015
Hungarian edition © Kossuth Kiadó 2021
Hungarian translation © Dr. Molnár György 2021

Tartalom

Előszó	7
Bevezetés: Európa önpusztító korszaka	15
1. A szakadék szélén	23
Aranykor?	24
Belecsúszás a háborúba?	38
2. A nagy katasztrófa	61
Kibontakozik a tragédia	61
Átélni a háborút	80
Nyomás alatt az állam	94
3. Zűrzavaros béke	117
Hősök méltó otthona?	117
Az ellenforradalom bajnokai	126
A győzedelmes bolsevizmus	133
A nagy feldarabolás	139
Törékeny demokrácia	147
A győzedelmes fasizmus	160
A demokrácia fennmaradása Németországban	168
4. Tánc a vulkánon	175
Fellendülés	176
Az alternatív modell	186
Kulturális tükör	192
Ragyogó távlatok?	205
Ingadozó demokráciák	211

5. Gyülekező árnyak	225
A zuhanás	225
A lehető legrosszabb végeredmény	236
Utak a gazdasági talpra állás felé	245
A politika jobbra billen	257
6. Veszélyzóna	279
A nemzetközi kapcsolatok rendje felbomlik	279
Diktatúra	293
7. A feneketlen mélység felé	329
A baloldal veresége	329
A fegyverkezési verseny	350
Héják és galambok	357
A haldokló béke	370
8. A földi pokol	385
A lángba borult kontinens	388
Az embertelenség feneketlen verme	396
A háború sokféle értelme	413
A harcoló katonák	415
A háború hosszú távú jelentősége	446
9. Csendes átalakulások a sötét évtizedekben	453
Gazdaság és társadalom: a változás dinamikája	453
A keresztény egyházak: kihívás és folytonosság	476
Az értelmiségiek és Európa válsága	494
„A műsornak folytatódnia kell”: a népszerű szórakoztatóipar	506
10. Felemelkedés	521
(Felemás) katarzis	523
A politika újraéledése: hasadások és bizonytalanságok	538
A vasfüggöny leereszkedik	561
Köszönetnyilvánítások	577
Képek jegyzéke	579
Térképek jegyzéke	581
Válogatott bibliográfia	583
Név- és tárgymutató	585

Előszó

Amit az Olvasó most a kezében tart, az első kötete az Európa történetét 1914-től napjainkig tárgyaló kétkötetes vállalkozásnak. Az összes könyv közül, amelybe eddig belefogtam, messze ez jelentette a legnagyobb kihívást. Minden egyes könyv, amelyet ez előtt írtam, arra tett kísérlet volt, hogy a korábbinál pontosabb, mélyrehatóbb tudásra tegyek szert a múlt valamely kérdésével kapcsolatban. Ebben az esetben a közelmúlt elképesztően bonyolult problémák sokaságát tartalmazza. Akármilyen nehézségekkel is kellett azonban szembenézniem, ellenállhatatlan volt a kísértés, hogy igyekezzek jobban megérteni azokat az erőket, amelyek a nem túl távoli múltban a mai világot kifformálták.

Természetesen nem létezik egyetlen üdvözítő út Európa huszadik századi történelmének megközelítéséhez. Rendelkezésünkre áll már néhány kiváló, különböző értelmezéseket különböző struktúrákban kifejtő monográfia, köztük Eric Hobsbawm, Mark Mazower, Richard Vinen, Harold James és Bernard Wasserstein munkái, amelyek mind a saját, igen eltérő szempontjaik szerint vizsgálják az évszázadot. A jelen kötet, és az is, amelyik majd követni fogja, magától értetődően e nagy jelentőségű évszázad egyéni, szubjektív megközelítését fejt ki. És mint minden kísérlet, amelyben a szerző hatalmas térbeli kiterjedésű és hosszú időtartamú áttekintő képet próbál alkotni, kénytelen erősen támaszkodni mások úttörő kutatómunkájára.

Természetesen tudatában vagyok annak, hogy gyakorlatilag minden mondat mögött, amelyet leírtam, túltengő bőségben állnak rendelkezésre az adott terület szakértőinek kiváló minőségű művei. Csak néhány részletről, főként Németország 1918 és 1945 közötti történetének bizonyos kérdéseiről jelenthetem ki, hogy elsődleges kutatást végeztem velük kapcsolatban. Máshol szükségszerűen sok igen eltérő szakterület tudós kutatóinak kitűnő műveire kellett

hagyatkoznom. Ez még az enyémnél kiterjedtebb nyelvi ismeretek birtokában is elkerülhetetlen lett volna. Valószínűleg nincsen olyan tudós, aki Európa valamennyi levéltárában képes lenne kutatómunkát végezni. Mivel az egyes országok és világosan körülhatárolt történelmi témák szakértői viszont minden esetben végeztek már ilyen munkát, így értelmetlen is lenne ilyesmivel próbálkozni. Ebből következően az olyan áttekintésnek, mint amelyet az olvasók elé tárok, szükségszerűen mások megszámlálhatatlan sokaságú eredményére kell épülnie.

A Penguin History of Europe kiadványsorozat formátuma eleve kizárja az egyenkénti hivatkozást a sok-sok nélkülözhetetlen történettudományi műre – monográfiákra, forráskiadványokra, statisztikai elemzésekre, illetve az egyes országok történetét tárgyaló tanulmányokra –, amelyekre támaszkodtam. A bibliográfia az a hely, ahol legalább részlegesen megmutathattam, kik azok a történészek, akiknek jelentős hálával tartozom. Remélem, meg fogják bocsátani, hogy nem állt módomban lábjegyzetben hivatkozni műveikre, és elfogadják hálás köszönetemet, amely nagyszerű teljesítményükért megilleti őket. Éppen ezért az én munkám minden eredeti vonása kizárólag a struktúrában és az értelmezésben nyilvánul meg, abban, ahogyan megírtam a történetet, valamint az annak alapjául szolgáló érvrendszer jellegében.

Az *Európa önpusztító korszaka* című bevezetés kijelöli ennek a kötetnek az értelmezési keretét, s ugyanakkor röviden vázolja a második (még megírandó) kötet szemléletmódját. Ami a szerkezetet illeti, kronologikus rendbe szerveztem a fejezeteket, azokon belül pedig tematikus részegységekbe. Azért jártam el így, mert különösen nagy figyelmet kívánok fordítani arra, pontosan hogyan is bontakozott ki a dráma, s ugyanakkor az egyes események menetének sajátosságaira is oly módon, hogy viszonylag rövid időszakokra összpontosítok, miközben az adott időszakon belül szükségképpen külön tárgyalom az eseményeket alakító különböző erőket. Éppen ezért nincsenek kifejezetten a gazdaságnak, a társadalomnak, a kultúrának, az ideológiának vagy a politikának szentelt fejezetek, bár az egyes fejezeteken belül mindezek megtalálják a maguk helyét, ha nem is okvetlenül egyforma súllyal.

A huszadik század első felét, ennek a kötetnek a témáját, a háborúk uralták. Ez felveti a maga problémáit. Hogyan lehet kezelni az első és a második világháború hatalmas és rendkívüli horderejű témáját egy olyan nagy kitekintésű, általános történelmi munka keretei között, mint ez? Mindkét konfliktusról könyvtárnyi művet írtak már, az olvasó azonban joggal várja el, hogy ne pusztán egy jegyzettel tanácsolják neki más könyvek tanulmányozását (bár termé-

szetesen minden, a kötetben tárgyalt kérdésnek érdemes és lehetséges bővebben utánaolvasni). Éppen ezért azt találtam a helyes megoldásnak, hogy a közvetlenül a két világháborúval foglalkozó fejezeteket a frontesemények végletesen tömörített összefoglalásával kezdjem. Akármennyire rövidre fogottan is írtam le őket – főképpen az olvasó tájékozódását segítendő, valamint, hogy a lehető legvelősebb formában kihangsúlyozzam a vészterhes helyzetek nagyságrendjét, ami eleve eldöntötte, hogy következményeik is csak roppant léptékűek lehetnek –, nyilvánvaló, hogy ezek az események sorsdöntő jelentőséggel bírtak. Más esetekben is fontolóra vettem, vajon biztosan számíthatok-e arra, hogy minden olvasó jól ismeri például az olaszországi fasizmus uralomra jutásának hátterét vagy a spanyol polgárháború eseményeit, majd végül úgy döntöttem, itt is hasznosnak bizonyulhatnak a már említettekhez hasonló tömör áttekin-tések.

A könyv minden részletébe nagy gonddal igyekeztem beledolgozni a kortársak személyes élményeit, hogy érzékeltessem, milyen volt átélni ezt a korszakot, amely időben oly közeli, jellegében mégis olyannyira különbözik a mai Európától. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy az egyes ember tapasztalata csupán személyes élmény, és semmi több, nem tekinthető statisztikailag reprezentatívnak. Gyakran rejlik benne azonban olyan jelzés, amelyben általánosabb magatartásformák és gondolkodásmódok tükröződnek. Akárhogy is, a személyes élmények szerepeltetésével az absztrakciótól és a személytelen elemzéstől távolálló, életteli pillanatfelvételek és sajátos ízek kerültek a könyvbe, melyek képesek megmutatni, hogyan reagáltak az emberek az életüket viharos tengerként ide-oda vető gigászi erők hatásaira.

Európa története természetesen nem írható meg az egyes nemzetek történetének összegzéseként. Amiről itt szó van, az nem kevesebb, mint azok a meghatározó jelentőségű erők, amelyek a földrész történetét formálták egészében, vagy legalábbis alkotórészei többségében. Az általános szintézis természetesen inkább a madarak, mint a giliszták perspektívájából kénytelen szemlélni az összképet. Szükségképpen általánosítania kell, nem pedig a sajátos vonásokra összpontosítani a figyelmet, bár az egyedi fejlemények valójában szintén csak szélesebb kitekintésben válnak láthatóvá. Próbáltam Európa egyetlen részét sem figyelmen kívül hagyni, és gyakran különös hangsúlyt helyeztem a földrész keleti felének tragikus történelmére. Egyes országok azonban elkerülhetetlenül nagyobb (vagy baljóslatúbb) szerepet játszottak, mint mások, és ezért indokoltan több figyelmet igényelnek. Jelen kötetben (és a következőben) Európát oly módon értelmeztem, hogy belefoglaltam Oroszországot (illetve a megfelelő

időszakban a Szovjetuniót) is, hiszen elképzelhetetlen kihagyni Európa történelmének egy ilyen meghatározó jelentőségű szereplőjét, annak ellenére, hogy az orosz, majd a szovjet birodalom hatalmas kiterjedésű részei földrajzilag Európán kívül terültek el. Hasonlóképpen Törökországot is belefoglaltam a műbe ott, ahol jelentős szerepet játszott az európai ügyekben, bár 1923 után, az Oszmán Birodalom szétdarabolásával és a török nemzetállam megalakulásával rohamosan vesztett jelentőségéből.

Ennek a kötetnek az elején rövid áttekintést adok Európa helyzetéről az első világháború előestéjén. Ezután sorakoznak a háborút és közvetlen következményeit tárgyaló fejezetek. Majd a rövid ideig tartó fellendülés következik az 1920-as évek közepén; a nagy világgazdasági válság pusztító hatása; az újabb világháború felsejlő veszélye, s a második világháború kirobbantása egyetlen emberöltőn belül; és vele a civilizáció mindent elsöprő összeomlása, amelyet ez a második világháború okozott. Ezen a ponton megszakítom a könyv kronológikus szerkezetét egy tematikus fejezettel (9. fejezet), amely egy sor olyan hosszú távú folyamatot tár fel, amelyek átnyúlnak az előző fejezetek rövid távú időrendi határain: demográfiai, valamint társadalmi-gazdasági változásokat, a keresztény egyházak helyzetének és az értelmiség nézeteinek alakulását, a szórakoztatóipar fejlődését. A záró fejezettel visszatértem a kronológikus keretek közé.

Eredetileg úgy gondoltam, hogy 1945-tel fogom zárni az első kötetet, azzal az évvel, amikor véget értek a második világháború harcai. Csakhogy, bár hivatalosan ez év májusában megszűntek az ellenségeskedések (Japán ellen ugyan még tovább folyt a harc augusztusig), az 1945–1949-es esztendő korszakos eseményeinek menetét, és az arra adott reakciókat olyan egyértelműen határozta meg a háború, hogy indokoltnak gondoltam a túltekintést azon a pillanaton, amikor a béke hivatalosan visszatért a kontinensre. Az új, háború utáni Európa kontúrjai 1945-ben még alig látszóttak, csak fokozatosan rajzolódtak ki világosan. Éppen ezért helyénvalónak tűnt hozzáadni a műhöz egy utolsó, a háború közvetlen utóhatásait tárgyaló fejezetet, a konfliktust ugyanis olyan néhány éves időszak követte, amelyben nemcsak a fegyveres erőszak folytatódott, de amelyik lemoshatatlanul rajta hagyta nyomát az 1949-re kialakult megosztott Európán. Ezért tehát az első kötet nem 1945-tel, hanem 1949-cel ér véget.

A futballmeccsről tudósító riporterek egyik legkedvesebb közhelye, amikor a két félidőt elválasztó szünet után látványos fordulat történik a játék menetében, így hangzik: „Minden mérkőzés két félidőből áll.” Roppant erős a kísér-

tés, hogy Európa huszadik századára is két fél(idő)ből összetevődő évszázadként gondoljunk, talán némi „hosszabbítással” 1990 után. A jelen kötet ennek a rendkívüli és drámai évszázadnak csak az első felével foglalkozik. Ez volt az a korszak, amelyben Európa két világháborút robbantott ki, és vívott meg, a civilizáció alapjait tette ki a pusztulás veszélyének, és úgy látszott, minden erejét megfeszítve tör önmaga elpusztítására.

IAN KERSHAW

Manchester, 2014. november

0 500 km

Európa 1914-ben

Bevezetés: Európa önpusztító korszaka

A népek háborúi rettenetesebbek lesznek, mint a királyok háborúi.

WINSTON CHURCHILL (1901)

Európa huszadik százada a háborúk évszázada volt. Két világháború határozta meg a kort, majd az azokat követő több mint negyvenévnnyi „hidegháború” – maga is a második világháború egyenes következményeként. Rendkívül drámai, tragikus és lenyűgözően érdekes időszak volt, történelme a véget érni nem akaró, általános zűrzavar, valamint az ámulatba ejtő átalakulás története. A huszadik század folyamán Európa megtette az utat a pokolba és vissza. A földrész, amely a napóleoni háborúk 1815-ös lezárása után majdnem száz évig azzal kérkedett, hogy benne testesül meg a civilizáció csúcsteljesítménye, 1914 és 1945 között a barbárság vermébe zuhant. A gyászos, önpusztító korszakot azonban addig elképzелhetetlen stabilitás és jólét követte – bár az áthidalhatatlan politikai megosztottság súlyos árát kellett megfizetni érte. Az újraegyesített Európa azután, amely hatalmas belső feszítőerőkkel szembesült a rohamosan erősödő globalizáció és a komoly külső kihívások miatt, sokféle, állandóan növekvő és eleve a struktúrájába ágyazott feszültséggel kényszerült együtt élni már azelőtt is, hogy a 2008-as pénzügyi krach újabb, a mai napig is megoldatlan válságba taszította volna a földrészt.

A második kötet fogja az olvasók elé tárni az 1950 utáni korszakot. Ez az első kötet azonban Európa majdnem sikeres önpusztítását vizsgálja az évszázad első felében, a két világháború időszakában. Azt mutatja meg, hogy az első világháborúból származó veszélyes erők együttes működése hogyan taszította az embertelenség és a pusztítás szinte elképzелhetetlen mélységeibe a földrészt a második kataklizma alatt. Ez a katasztrófa, a konfliktustól el nem választható nagyságrendű, példátlan genocídiummal együtt teszi a második világháborút Európa zavaros huszadik századi történelmének epicentrumává és meghatározó epizódjává.

Az itt következő fejezetek ennek a felmérhetetlen nagyságú katasztrófának az okait keresik, s az általános válság négy, egymással összefonódó, egyedül ezekre az évtizedekre jellemző fő tényezőjében összegzik őket: (1) a nemzetiségi és a fajvédő jellegű nacionalizmus fellobbanásában; (2) az elkeseredett és kibékíthetetlen területi revíziós követelésekben; (3) a társadalmi osztályok kiéleződő harcában – amelynek valós gócpontot biztosított a bolsevik forradalom Oroszországban; és (4) a kapitalizmus elhúzódó válságában (amelyet számos korabeli megfigyelő a végstádium jelének vélt). A bolsevizmus diadala a helyzet kulcsfontosságú új összetevője volt 1917 után, ahogyan a kapitalizmus majdnem állandó válságállapota is, amely mindössze néhány röpké esztendőre enyhült az 1920-as évek közepén. A többi összetevő már mind jelen volt 1914 előtt is, bár sokkal kevésbé akut formában. Egyik sem tartozott az első világháború elsődleges okai közé, de új, virulens megjelenésük a háború döntő fontosságú következményei közé tartozott. Halálos kölcsönhatásukból rendkívül erőszakos korszak született, amely még az elsónél is sokkal pusztítóbb második világháborúhoz vezetett. A négy alkotóelem együttes hatása Közép-, Kelet- és Délkelet-Európát – döntően a földrész legszegényebb régióit – sújtotta a legborzalmasabban. Nyugat-Európa jobban járt (bár ez alól jelentős kivételt képez Spanyolország).

Az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint az Oszmán Birodalom felbomlása az első világháború végén, és a forradalom után szinte azonnal kirobbanó orosz polgárháború kolosszális erőszakos zűrzavara a szélsőséges nacionalizmus új erőit szabadította el. Olyan nacionalizmusét, amelynek keretei között a nemzeti identitást általában etnikai alapon határozták meg. A nemzeti és nemzetiségi konfliktus különösen a kontinens szegényebb, keleti részén – réges-régen vegyes etnikumú közösségek által lakott vidékeken – terjedt járványként. A nacionalista gyűlölködés gyakran jelölte meg a minden sérelemért és társadalmi nyomorúságért felelős bűnbak szerepében a zsidóságot. Közép- és Kelet-Európában több zsidó élt, mint Nyugat-Európában, ráadásul többségük nem integrálódott szervesen a társadalomba, és alacsonyabb társadalmi osztályba tartozott, mint a nyugat-európai országokban élő hitsorsosaik. Ezek a közép- és kelet-európai vidékek – sokkal inkább, mint Németország – jelentették az agresszív antiszemitizmus hagyományos hátszínját. A Nyugat-Európában általában fennálló magasabb fokú nemzetiségi homogenitás, valamint az a körülmény, hogy az ottani nemzetállamok általában hosszú idő alatt, evolúciószerűen alakultak ki, azzal a következménnyel járt, hogy ott a feszültségek – bár nem hiányoztak teljesen – kisebb erővel jelentkeztek, mint keletebbre.

Ráadásul a győztes hatalmak, és az első világháborúban semlegességét megőrző legtöbb állam nyugat-európai volt. A kárt szenvedett nemzeti presztízs, valamint a versengés az anyagi erőforrásokért agresszív nemzetiségi alapú nacionalizmus táptalaját szolgált, és keletebbre sokkal nagyobb szerepet játszott. A kontinens közepén, Németországban – a legjelentősebb legyőzött államban, és Európa jövőbeli békéjének kulcsfontosságú tényezőjében, amelynek határai a nyugati Franciaországtól és Svájc-tól a keleti Lengyelorszáig és Litvánia-ig terjedtek – sértett harag támadt, és vert mélyen gyökeret amiatt, ahogyan a győztes antanthatalmak bántak vele, és csak átmenetileg fojtotta el revizionista törekvéseit. Távobabb dél és kelet felé az osztrák–magyar, az orosz és az oszmán-török birodalom romjain új nemzetállamok születtek, melyeket gyakran az elképzelhető legkedvezőtlenebb körülmények között alakítottak ki. Nem meglepő, hogy a sokféle nemzeti és nemzetiségi gyűlölködés, amely a politikát mérgezte, a jövőben ezeket a régiókat teszi majd a második világháború legnagyobb emberirtásainak színhelyévé.

A nacionalista konfliktusokat és nemzetiségi-fajvédő alapú feszültségeket nagymértékben felerősítette az első világháborút követő európai területi rendezés. Az 1919–1920-as versailles-i és a trianoni békeszerződés megalkotói, akár milyen jó szándékok is vezették őket, megoldhatatlan problémákkal szembesültek, amikor megkísérelték kielégíteni a régi birodalmak romjaiból alakított új országok területi követeléseit. Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában a legtöbb új állam népességének jelentős részét – és ezzel együtt komoly politikai zavarok lehetséges bázisát – alkották a nemzeti kisebbségek. Az államhatárokat szinte mindenhol vitatta valaki, és a nemzeti kisebbségek igényei, akiket általában a többségi népesség hátrányos megkülönböztetése sújtott, megoldatlanok maradtak. A tetejébe ezek a versailles-i határátrendezések sokféle veszélyes, a békés felszín alatt folyamatosan fortyogó sértettségérzést és haragot gerjesztettek azokban az országokban, amelyek úgy érezték, méltatlanul bántak velük. Annak dacára, hogy Olaszországot (a háború vége után annektált Dél-Tirol többségében német anyanyelvű lakosságától eltekintve) nem terhelte nemzetiségi megosztottság, a nacionalisták és a fasiszták kihasználhatták azt a közvéleményben kialakult érzést, hogy az országgal igazságtalanul bántak, mert az első világháborút a győztesek oldalán megvívó olasz állam igényeit nem elégítették ki azokon a területeken, amelyeket nem sokkal a háború után a Jugoszláviának nevezett új államalakulat kapott. Európa tartós békéjét azonban ennél sokkal komolyabban veszélyeztette – az Olaszországhoz hasonlóan belső nemzetiségi megosztottságtól mentes – Németországban az ország

háborút követő területi megcsonkítása miatt ébredő mélységes harag, és a versailles-i békeszerződés revíziójának igénye, amely később betagozódott a nácizmus erősödő támogatásába, a Reich határain kívül pedig bátorította a Lengyelországban, Csehszlovákiában és másutt élő, helyzetükkel elégedetlen nemzeti kisebbségeket.

A nacionalizmusnak az a harsány, követelőző változata, amely az első világháború után színre lépett, nemcsak a nemzetiségi rivalizálásból merítette erejét, hanem az osztályok konfliktusából is. A nemzeti egység érzetét mérhetetlenül felfokozhatta a közfigyelemnek a nemzetállamon belüli és kívüli – állítólagos – „osztályellenségeire” való összpontosítása. A háborút követő óriási gazdasági zűrzavar, majd az 1930-as évek mély válsága végzetes következményekkel járt, amelyek egész Európában kiélezték az osztályellentéteket. A gyakran erőszakba torkolló osztálykonfliktusok persze az ipari korszakban mindvégig, újra és újra a felszínre törtek, ám a háború előtti évekhez képest lényegesen akutabb jellegűvé tette őket az orosz forradalom, majd a Szovjetunió létrejötte. Az ugyanis egy alternatív társadalmi modellt kínált, olyat, amelyben megdöntötték a kapitalizmust, és megteremtették „a proletariátus diktatúráját”. A tőkés osztály felszámolását, a termelési eszközök állami kisajátítását, valamint a földbirtokok újraelosztását 1917 után az elszegényedett tömegek nagy csoportjai találták vonzó eszmének. A szovjet kommunizmus megjelenése azonban a politikai baloldalt is megosztotta, sőt, végzetesen meggyengítette, ugyanakkor, amikor a szélsőséges nacionalista jobboldali erők erősödésének is hatalmas lökést adott. A politikai jobboldal táborából kikerülő, új erőre kapó csoportok azok heves energiáját, akik úgy érezték, fenyegeti őket a bolsevizmus – nagyrészt a hagyományos tőke- és birtoktulajdonos elitek, a középosztály, valamint a földtulajdonnal rendelkező parasztság –, új, rendkívül agresszív politikai mozgalmak szolgálatába tudták állítani.

Az ellenforradalom, a forradalom vonzerejét kihasználó baloldalhoz hasonlóan, saját céljai érdekében „hasznosította” az osztályharc okozta elkeseredettséget és szorongást. Az ellenforradalmi mozgalmak ott tettek szert a legszélesebb körű vonzerőre, ahol a szélsőséges nacionalizmust sikerült virulens bolsevizmusellenességgel kombinálniuk. Ez megint csak Közép- és Kelet-Európa országait érintette különösen érzékenyen, ahol a bolsevizmusban közvetlen veszélyt láttak. A nemzetközi helyzetet legsúlyosabban fenyegető veszély azonban ott alakult ki, ahol a szélsőséges nacionalizmus és a bolsevizmus iránti már-már paranoiás gyűlölet alapjára építve jobboldali tömegmozgalmak szerveződtek, amelyek Olaszországban, majd később Németországban is képesek voltak az

állam keretein belül átvenni a hatalmat. Amikor pedig a gyűlölettel teli nacionalista és bolsevizmusellenes energiákat, amelyek a szélsőjobboldalt hatalomra emelték, sikerült átfordítani kifelé irányuló agresszióba, Európa békéje komoly veszélybe került.

A negyedik komponens, amely alátámasztotta a másik hármat, és kölcsönhatásban is állt velük, a kapitalizmus két világháború közötti állandósult válsága volt. A mélyreható, általános zavar, amelyet az első világháború a világgazdaságban okozott; a legfontosabb európai nemzetgazdaságok, Nagy-Britannia, Franciaország és Németország komoly gyengése; és az egyedüli kiemelkedő gazdasági hatalom, az Amerikai Egyesült Államok vonakodása attól, hogy teljes erejével részt vállaljon az európai újjáépítésben, katasztrófához vezetett. Európa gondjait fokozták a háború világszerte jelentkező káros utóhatásai is. Japán az európaiak rovására erősítette meg piaci pozícióit a Távol-Keleten, nem utolsósorban a pusztító politikai káoszba süllyedő Kínában. A Brit Birodalom egyre súlyosabb politikai és gazdasági gondokkal nézett szembe, a legnyilvánvalóbban Indiában, ahol a belföldi textilipar megerősödése, és az emiatt bekövetkező brit exportpiac-vesztés tovább mélyítette Nagy-Britannia gazdasági bajait. Oroszország pedig a forradalmat és a polgárháborút követően gyakorlatilag eltűnt a világgazdaságból. A kapitalizmus válsága globális volt, de Európában különösen sok kárt okozott.

Az 1920-as évek elejének inflációs, majd az 1930-as évek deflációs válsága csak egy minden szempontból rövid, átmeneti fellendülést hozó korszakot fogott közre. A súlyos gazdasági és társadalmi zavarok két, éppen csak elkülönülő időszakba olyan körülményeket teremtett, amelyben az ínség és az ínségtől való félelem hatalmas erővel táplálta a politikai szélsőségeket.

A gazdaság zavarai önmagukban nem okoztak volna igazán jelentős politikai megrázkódtatást. Annak kiváltásához az állam legitimitásának is válságba kellett jutnia, amihez az a már addigra kialakult ideológiai skizma, és az a mély kulturális megosztottság szolgáltatta a megfelelő talajt, amely leleplezte a hatalmi elitnek meggyengülését, és kiszolgáltatta őket a tömegek mozgósításával megalapozott új kényszereknek. Pontosan ilyen viszonyok alakultak ki Európa több országában, különösen azokon a helyeken, ahol a nemzeti presztízsveszteség, valamint a nagyhatalmi státusz megszerzésébe vetett reményekben való csalódás széles körben eluralkodó érzésére építve a szélsőséges nacionalizmus erős mozgalmat tudott létrehozni. Olyan mozgalmat, amelyik a szerinte rá fenekedő sátáni ellenségei állítólagos erejéből merített energiát, és olyan helyzetbe került, hogy egy gyenge autoritású államban igényt formálhatott a hatalomra.

Következésképpen a négy válságtényező összekapcsolódása és együttes hatása annak az átfogó politikai, társadalmi-gazdasági és ideológiai-kulturális válságnak a létrejöttét eredményezte, amelyik az önpusztítás küszöbére juttatta Európát. Ilyen vagy olyan mértékben ez a fajta kölcsönhatás a legtöbb európai országban működött, még Nyugat-Európában is. Egy országban – Németországban – azonban rendkívüli helyzet állt elő: ott mind a négy tényező a legszélsőségesebb alakjában jelent meg, és robbanásszerűen erősítette fel egymás hatását. Amikor pedig Adolf Hitlernek – mesteri módon kihasználva az általános válságot, és azzal az elképzeléssel fellépve, hogy erő alkalmazásával fog megbirkózni vele – sikerült megszilárdítania diktatórikus uralmát a német állam fölött, Európában határozottan megnőtt az általános katasztrófa esélye. Mivel Németország olyan hatalmas katonai és ugyanakkor gazdasági potenciállal rendelkezett (még ha az első világháború után átmenetileg mindkettő gyengült is), és mivel revíziós követelése és terjeszkedési törekvései oly sok más ország területi integritását és politikai függetlenségét veszélyeztették közvetlenül, állandóan fokozódott annak valószínűsége, hogy Európa válsága katalizmaszerű új háborúba torkollik. Cseppet sem meglepő módon a válság Közép- és Kelet-Európában, a földrész stabilitásuktól leginkább megfosztott régióiban kulminált, ahogyan az sem meglepő, hogy amint a háború elkezdődött, a keleti területek váltak a legnagyobb pusztítás és groteszk embertelenség színterévé.

A második világháború pusztításai új mélységekbe taszították a földrészt. A civilizáció ilyen mélyreható összeomlásának következményei az évszázad hátralévő részében, sőt, azon túl is éreztették hatásukat. És mégis, a történelemben szokatlan módon a második világháború – éles ellentétben az elsővel, amelyik általános zűrzavart idézett elő – az évszázad második felében megnyitotta az utat Európa újjászületése felé. Amíg az első világháború felfokozott nemzetiségi, határ- és osztálykonfliktusokat hagyott maga után örökségül, amihez a kapitalizmus mély és elhúzódó válsága társult, addig a második, éppen pusztítása örvényével, elsöpörte mindezt. A Szovjetunió Kelet-Európa fölötti uralma erőszakos eszközökkel fojtotta el az országokon belüli nemzetiségi viszályokat és lázongást. A háborút közvetlenül követő nagyarányú etnikai tisztogatások átalakították Közép- és Kelet-Európa térképét. Németország európai uralomról szőtt álmainak véget vetett az ország totális veresége, pusztulása és felosztása. Nyugat-Európában újfajta készség jelentkezett a nemzeti ellentétek hatástalanítására, és inkább az együttműködés, valamint az integráció került előtérbe. Az államhatárokat immár az új szuperhatalmak jelenléte

rögzítette. A korábban a szélsőjobboldal egyik alapeszméjéül szolgáló bolsevizmusellenesség átgyúrása a nyugat-európai államok ideológiájává elősegítette a stabil, konzervatív politikai rendszerek kialakulását. Nem utolsósorban pedig a megreformált kapitalizmus (ez alkalommal az USA tevékeny vezetésével) addig sosem látott prosperitást teremtett a földrész nyugati felén, amivel szilárd alapot szolgáltatott a politikai stabilitásnak. Mindezek az 1945 utáni alapvető jelentőségű változások együttesen tették lehetővé a válságtényezők azon mátrixának kiküszöbölését, amely a két világháború korszakában kis híján elpusztította a kontinenst.

Döntő fontosságú fejlemény, hogy a második világháború egyszer s mindenkorra szétzúzta a földrész feletti uralomért küzdő, egymással vetélkedő európai nagyhatalmak rendszerét, amelynek gyökerei jócskán Bismarck korát megelőzően, a napóleoni korszak végére, 1815-re nyúltak vissza. Az újjászülött Európában – bár az akkor már egy ideológiailag és politikailag kettészakadt Európa volt – nagyhatalomként csupán az Egyesült Államok és a Szovjetunió maradt a színen, amelyek a vasfüggöny két oldaláról méregették egymást fenyegetően, és az államok és társadalmak újjáépítését saját mintájuk követésére törekedve vezényelték le. Volt még egy kulcsfontosságú körülmény: amint mindkét superhatalom rendelkezett atombombával – és 1949-re már mindkettő rendelkezett, sőt, négy éven belül a még iszonyatosabb pusztításra képes hidrogénbombával is –, a nukleáris háború réme olyan szintű pusztulással fenyegetett, amely mellett mindkét világháború eltörpült volna. Ez újfajta helyzetértékelésre sarkallta az elméket, és eljátszotta a maga szerepét annak a megteremtésében, ami 1945-ben roppant valószínűtlen perspektívának látszott Európában: a béke korszakának.

Hogy ezek a tényezők hogyan fonódtak össze Európa, a kelet és a nyugat átalakítására – annak feltárása a következő kötet feladata lesz. Ami ebben a kötetben most következik, az arra tett kísérlet, hogy megértsük, ennek az erőszakos, zavaros évszázadnak az első felében hogyan süllyedt Európa a feneketlen mélységbe, és utána, rendkívüli módon mindössze négy esztendővel aztán, hogy 1945-ben leért a mélypontra, hogyan kezdte lerakni egy bámulatos újjáépítés alapjait. Egy új Európa alapjait, amelyik a régi hamvaiból felemelkedve nekivágott a pokolból a földre visszavezető útnak.